

JANKOVITS LÁSZLÓ

RIMAY JÁNOS: *ÖRÜLHETNE SZIVEM...*^{*}

Örülhetne szivem látván mely nagy szépen erdő, hegy völgy zöldelik,
Bokor hangossággal, kútvíz új forrással rakodik, bévelkedik,
Az napnak világa, égnek új harmatja mindenben terjed fénlük.

Egy csak, de az nagy ok, hogy ritkán mosolyog szám szivem öremével,
Hogy az távol vagyon, ki ezeket nagyon szépéthetné képével,
S ki mint képében szép, kedvem is vele ép lenne jelenlétével.

Rétten, völgyen, hegyen mert ő hol elmegyén, duplált szépség követi,
Vidámb minden virág, az hová lépik hág, vagy szeme fényét veti,
Mindeneket vidít ébreszt éleszt indít szépségének termeti.

Hogy nincs azért kedvem, az hol ő nincs jelen, az nem nagy csoda dolog,
Az madár is kint vall, ha társa elvesz hal, nincs öröme csak bolyog,
Zöltség közt aszu fát keres, ott száll hol lát, holtig bút visel s vonyog.

Én hát ki szépségben, emberi természetben leltem ily nagy hatalmat,
Hogy még füveknek is, kikben indulat nincs, érzékenséget adhat,
Nem csoda hogy elmém kiáltatván nevén velem gyakran hivatat.

Szive szerint hiszem, hogy ő is hí engem titkos szava hangjával,
Tudván, hogy még élek, éjjel-nappal égek szerelminek langjával,
Szent Isten, adj látnom, orvosoljon bátron szája édes csókjával.¹

A Balassi-kódexben ez a harmadik, ekképpen is számozott Rimay-vers. A két megelőző versben megnevezett Lydia neve itt eltűnik, nem is tér vissza az ismert versekben.

^{*} Az e tanulmányhoz vezető munkát az OTKA (K 81.563) támogatásával végeztem.

¹ RIMAY János *Ősszes művei*, kiad., jegyz., tan. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955 (a továbbiakban: RÖM), 11. sz., 52–53.

A petrarkista hagyományra szokás visszavezetni Eckhardt Sándor 1942-es tanulmánya óta.²

Rimay Petrarca-ismeretét tanúsítja Ritoókné Szalay Ágnes fontos felfedezése, az a versbejegyzés, amelyet Rimay írt egy 1554-es Petrarca-összkiadásba.³ A vers a *De remediis utriusque fortunae* egyes kiadásainak bevezetőiben szerepel. A Rimay által írt változat éppen a *De remediis*-nél található, a magyar költő valószínűleg átírta egy saját vagy általa ismert, csak ezt a munkát tartalmazó példányból a gyűjteményes kiadásba.⁴ Mind ez megerősíti Ritoókné azon feltételezését, hogy Rimay a közvetítő, ajánló szerepet tölthette be a könyv életében. Ugyanakkor a vers azonosítása alapján feltételezhetjük, hogy Rimay kezében járt egy másik Petrarca-könyv, egy *De remediis*-kiadás. Ritoókné hívta fel a figyelmet arra is, hogy a versben Petrarca lírai művei a *pudenda*, 'szégyenletes' jelzőt kapják. Úgy tűnik, Rimay Petrarcát nem a *Canzoniere*, hanem a morális tanítás terén követte. Ezzel vág egybe saját Petrarca-emléke a Naprágyi Demeterhez írt levelében: „Senecával, Petrarchával, Ciceróval és Epictetussal beszélgetek” – ebbe a sorba kifejezetten a morálisértekezés-író Petrarca illik bele.⁵

Mindazonáltal lehet, hogy a szerelmes versek terén a poeta a „szégyenletes” témák forrásából is merített. Nézzük meg, mennyiben kapcsolódnak az *Örülhetne szívem* szövegéhez Petrarcának azok a sorai, amelyeket Eckhardt talált. Az alábbi szövegekben dőlt betűvel jelöltük a Rimay versével párhuzamos részeket. Az első szöveg a híres 162. szonett:

*Lieti fiori et felici, et ben nate herbe
che madonna pensando premer sòle;
piaggia ch'ascolti sue dolci parole,
et del bel piede alcun vestigio serbe;*

*schietti arboscelli et verdi frondi acerbe,
amorosette et pallide viole;
ombrose selve, ove percote il sole
che vi fa co' suoi raggi alte et superbe;*

² ECKHARDT Sándor, *Rimay János ismeretlen levele*, ItK, 52(1942), 302; RÖM, 187; vö. RIMAY János *Írásai*, kiad., jegyz., tan. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1992, 292.

³ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Rimay János verse egy Petrarca-kötetben = Jankovics József 50. születésnapjára*, Bp., Balassi Kiadó–Rebakucs, 1999, 8–9.

⁴ FRANCISCI PETRARCHAE *De remediis utriusque fortunae libri II*, Velence, Paganini, 1515, 1; WILLARD FISKE, *A Catalogue of Petrarch Books*, Ithaca NY, 1882, *Bibliographical Notices*, III, n. 9; további kiadások *uo.*, n. 13, 15–20.

⁵ RÖM, 5. sz., 234. A *De remediis*... Fortuna-fogalmának szerepéről Rimay költészetében, a költő Fortuna-Occasio verse alapján: KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században: Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, Bp., Universitas, 2003 (*Historia Litteraria*, 14), 135–136, 139–140.

o soave contrada, o puro fiume,
che bagni il suo bel viso et gli occhi chiari
et prendi qualità dal vivo *lume*;

quanto v' invidia gli atti honesti et cari!
Non fia in voi scoglio omai che per costume
d'arder co la mia *fiamma* non impari.

A másik párhuzam a 165. szonettből származik (1–4. sor, külön jelöléssel nincs ellátva, mert egészében Rimay versének 3. strófájához kapcsolódik):

Come 'l candido pie' per l'erba fresca
i dolci passi honestamente move,
vertú che 'ntorno i fiori apra et rinove,
de le tenere piante sue par ch' esca.

Mind a két szonett az úrnő tekintete által megváltozó természetről szól. A 162. emellett a természet iránti féltékenységről, s ennek alapjáról, a poéta és a természet közös rajongásáról a jelenlévő úrnő iránt. Ám Rimay versében nem a féltékenység, hanem a távollét miatti fájdalom indulata uralkodik: másképpen bár, de a természet és a poéta is ettől szenved.

Ezen a ponton érdemes elővinnünk egy olyan szöveget, amelyet a kutatás eddig nem tartott számon, a Petrarca-szakirodalomban azonban jól ismert mint a 162. szonett egyik mintája: az *Appendix Vergiliana* egyik versét.⁶ Ismeretes, hogy maga az *Appendix Vergiliana* elnevezés Joseph Justus Scaliger 1573-as antológiája, a *Catalecta* után vált népszerűvé. Az *Appendix*-be tartozik az a két vers, amelyet ma a *Dirae* (*Átkok*) és a *Lydia* címmel olvasunk.⁷ Rimay korában egy cím, a *Dirae* alatt jelentek meg, ám éppen a Scaligerkiadás magyarázata hívja fel a figyelmet arra, hogy a vers két eltérő részből áll: „dividitur autem hoc opusculum in duas partes. Prima continet devotum carmen, plenum imprecationum... secunda tota ad amasiae Lydiae amissionem spectat”.⁸ Az *Örülhetne szívem...* a második, a ma *Lydia* címmel olvasható vershez köthető, annak is a 25. sorig tartó első harmadához. A vers szövegét az 1573-as *Catalecta*-kiadás alapján közöljük, benne dőlt betűvel jelöljük a Rimay versével párhuzamos szövegrészeket.⁹

⁶ Francesco PETRARCA, *Canzoniere*, ed. Ugo DOTTI, Roma, Donizelli, 2004, 478–479. A 162. szonetthez (479, ad l. 12) a kiadás megjelöli Vergilius Lydia-versét.

⁷ VIRGIL, *Aeneid 7–12, The Minor Poems*, ed., trans. H. Rushton FAIRCLOUGH, Cambridge MA–London, Harvard University Press–Heinemann, 1984, 531.

⁸ Publii VIRGILII MARONIS *Appendix, cum supplemento multorum antehac nunquam excusorum veterum poetarum*; Iosephi SCALIGERI *in eandem Appendicem Commentarii et castigationes*, Lyon, Rovillius, 1573, 434.

⁹ *Uo.*, 65–66. Balassi Vergiliushoz hasonló utóéletéről ír SZIGETI Csaba, *Appendix Balassiana: Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassi-követő nemesi költészetben*, ItK, 89(1985), 675–687, különösen 684.

Dirae (Lydia)

- Invideo vobis agri formosaque prata:
 105 *Hoc formosa magis*, mea quo formosa puella
 Est vobis, tacite vestrum suspirat amorem.
Vos nunc illa videt, vobis mea Lydia ludit.
 5 Vos nunc alloquitur, *vos nunc arridet ocellis*,
 Et mea *summissa* meditatur carmina voce,
 110 Cantat, et interea, mihi quae cantabat in aurem.
 Invideo vobis, agri: discetis amare.
 O fortunati nimium, multumque beati,
 10 In quibus illa pedis nivei vestigia ponet;
 Aut roseis digitis viridem decerpserit uvam
 115 (Dulci namque tumet nondum viticula Baccho)
 Aut inter varios Veneris stipendia *flores*
 Membra reclinarit teneramque illiserit herbam,
 15 Et *secreta* meos *furtim* narrabit amores.
Gaudebunt silvae, gaudebunt mollia *prata*,
 120 Et gelidi fontes, aviumque silentia fient.
 Tardabunt rivi labentes currere lympha,
 Dum mea iucundas exponat cura querelas.
 20 Invideo vobis agri: mea gaudia habetis.
 Et vobis nunc est, mea quae fuit ante, voluptas.
 125 At mihi tabescunt morientia membra dolore,
 Et calor infuso decedit frigore mortis,
Quod mea non mecum domina est: non ulla puella
 25 Doctior in terris fuit, aut formosior...

Ezekben a sorokban mind a Petrarcanál olvasható irigység, mind a Rimaynál található fájdalom megjelenik, s emellett az is, ami közös az itáliai és a magyar költőnél: a kedves jelenlétében megváltozott természet leírása. Okkal láthatjuk hát mindkettőjük közös forrásának. Megerősíti ezt a részletes vizsgálat. A „titkos szava hangjával” a *summissa voce* parafrázisaként olvasható. A *hoc formosa magis* a „duplált szépség”-hez áll közel, a *vos... videt*, az *arridet ocellis* csakúgy kihangsúlyozza a látás fontosságát, mint ahogy Rimay versében látjuk („szeme fényét veti”). Közös az örvendezés (*gaudebunt* – „vidámb minden virág”) a kedves lépte nyomán (*ponet pedis* – „az hová lépik, hág”). Végül pedig a kedves neve a *Dirae*-ben Lydia – s mint tudjuk, a Balassi-kódexben olvasható első két Rimay-versben is ez a név található.

Miként ismerkedhetett meg a *Dirae*-vel Rimay? Valószínűleg nem Vergilius, hanem Valerius Cato munkájaként olvasta. Az *Appendix Vergiliana* Scaliger-kiadásainak jegy-

zetében a kiadó Scaliger amellett foglalt állást, hogy a vers Valerius Cato munkája, s ez a véleménye általános elismerést nyert.¹⁰

Joseph Justus Scaliger, a nagy Julius Caesar Scaliger fia és neveltje 1593-tól mint a protestáns tudományosság díszje tizenhárom évig, haláláig professzorkodott Leidenben.¹¹ Egy másik adat is utal arra, hogy nem lehetett ismeretlen Rimay számára. A sokat értelmezett, Prágai András Guevara-fordítását értékelő levél, amelyet Rákóczi Györgyhöz írt a költő, egy ponton hivatkozik Scaliger saját versére, és magyar átültetéssel is szolgál: „Most irogatok, raggatok Ngos Uram egy Satyrás dorgáló feddő írást a nem udvari udvariság ellen... Abban az írásomban magyarázom im ez Verseket, akik méltók, hogy minden házakban felszegeztesse, minden emberek előtt is tartassanak úgy, hogy kinek kinek szívében elméjében is plántáltassanak: *Morum malorum pestilens spiritus, sive afflat, affert, sive stringit, inficit, ne forte te ullis afficiat contagiis pruritus aliquis, namque si mores malos non oderimus, non ambimus bonos.*” A latin rész forrása Scaliger egy verse.¹²

Scaliger a *Dirae*-t főleg azért tulajdonította Valerius Catónak, Catullus barátjának és költői társasága tagjának, mert Suetonius munkája *A grammatikusokról és a rétorokról* Cato művei közt egy *Lydia* című verset is felsorolt (Suet. gramm. 11,3). Érdeemes idézni Scaliger sorait: „Huius poematii auctor est Val. Cato Grammaticus. Quod deprehenditur ex iis, quae de eo scripsit Suetonius Tranquillus: nempe patrimonium suum amisisse bello Sullano: tum amasiam quandam Lydiam celebrasse carminibus suis. Utrunque in hac Ecloga apparet. Nam et Lydiae eius saepe meminit, et amissa bona sua deplorat. Quae fuit unica caussa, quare hoc eidyllion Virgilio attribueretur, quod et ipse quoque bello civili agros suos prope Mantuam amisisset. Sed quis sanus unquam hoc poema attribuat Virgilio, etiam si non constaret de nomine auctoris? Hoc dico, non quod malus fuerit poeta Val. Cato (Dii melius) sed quod dissimilis Virgilio. Bonum enim poemam fuisse qui mihi non credet, audiat de eo elogium tale Furii Bibaculi:

Cato Grammaticus, Latina Siren,
Qui solus facit, ac legit poetas.”¹³

¹⁰ SCALIGER, *Commentarii, i. m.*, 1573, 433–434; Jacob BERNAYS, *Joseph Justus Scaliger*, Berlin, Hertz, 1855, 273–276.

¹¹ BERNAYS, *i. m.*, 53 skk.

¹² *Iambi gnomici*, n. 40 = Josephus Justus SCALIGER, *Poemata omnia*, Berlin, Bath, 1864², 119–120; Rimay számára e kiadásokban volt elérhető: Uő, *Opuscula varia*, Frankfurt, Fischer, 1612, 327–328; Uő, *Poemata omnia*, Leiden, Plantin, 1615 (<http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/JJScaliger.html>, 2010.12.18); Rimay levele II. Rákóczi Ferenc titkára, Kántor István másolatában maradt fenn, jelenleg a Magyar Országos Levéltárban, Összeírások, E 190, Archivum familiae Rákóczi, 2. csomó, 640. sz. Kiadása és a másoló személyének megállapítása: RIMAY János *Államiratai és levelezése*, kiad., jegyz. IPOLYI Arnold, Bp., MTA, 335; további kiadása: RÖM, 439. A szöveg és a vers eltérései igazolják, amit a levéllel legutóbb foglalkozó Kecskeméti Gábor hangsúlyozott, azt, hogy a 18. századi másolat „az olvasat értékét néha elbizonytalanítja”. KECSKEMÉTI Gábor, *Rimay retorikai nézeteinek forrásai és összetevői*, ItK, 109(2005), 222, 2. jegyzet.

¹³ SCALIGER, *Commentarii, i. m.*, 1573, 433–434. A vers külön is megtalálható mint Bibaculus költeménye a 224. lapon.

Figyelemre méltó sorok: nem kizárható, hogy ide vezethető vissza Rimay Balassidicsőítő, a Scaliger-kommentárban szereplő műfajnévvel azonos megjelölésű munkájának, *elogiumának* e sora: „vagy Siren, vagy Circe, vagy magyar Amphion”.¹⁴

Vajon mikor ismerkedhetett meg Scaliger e munkájával Rimay? Három kiadásban érhetette el: a már említett 1573-as első kiadásban, illetve az 1595-ös, majd az 1617-es, a fent idézett részekben változatlan újabb kiadásokban.¹⁵ Egy Balassi-párhuzam nemcsak arra enged következtetni, hogy Rimay a legkorábbi kiadást használta, hanem arra is, hogy Rimay versét az egymástól tanuló Balassi és Rimay időszakához köthetjük. Balassi petrarkizmusáról írt tanulmányában Eckhardt Sándor az *Amatorum carmen de virgine Margareta* argumentumú Balassi-vers 9–10. versszakát köti össze Petrarca 160. szonettjével. Eckhardt magyarázata is hangsúlyozza a párhuzam távoli voltát: a „petrarcai idill” követése abban mutatkozik meg, hogy a két költő egyaránt „elragadtatással nézi és hallgatja a réten sétáló szerelmesét”. A magyar költő „mint a legtöbbször, teljesen átalakítja ezt a hasonlatot is, egészen friss színt ad neki, de mindezekkel együtt is érződik itt az olasz költő hatása” ezekben a sorokban:

Qual miracolo è quel, quando tra l'erba
quasi un fior siede, over quand'ella preme
col suo candido seno un verde cespo!

Qual dolcezza è ne la stagione acerba
vederla ir sola co i pensier' suoi in seme,
tessendo un cerchio a l'oro terso et crespò!¹⁶

Valóban, a pázsit mint színhely, a koszorú és a haj, más környezetben Balassinál is megjelenik. A *Lydia* azonban ennél több hasonló helyzetbe állított és hasonlóképpen összekapcsolt párhuzamos elemet tartalmaz. A „hónál fejbér” a *pedis nivei* parafrázisa, a virágszedés (*decerpsit... flores*), és főleg a gyengén énekelt bölcs versek együttese hasonlít arra, ahogyan Lydia elmélkedik (*meditatur*) halk hangon (*summissa voce*) a versekről, mi több, maga is verseket (*carmina*) énekel. Ha Balassi ismerte a *Lydia*-verset, és Scaliger kiadását használta, akkor az 1573-as kiadást használhatta. De ha más

¹⁴ RÖM, 6. sz., 45; a szövegről annak javított kiadásával együtt lásd SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Rimay János Balassit magasztaló verse = Humanizmus és gratuláció: Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009, 410–416.

¹⁵ Pvb[luii] VIRGILII MARONIS *Appendix, cum supplemento multorum antehac nunquam excusorum poematum veterum poetarum*; Josephi SCALIGERI Iul[i]i Caes[aris] fil[i]i in eandem *Appendicem Castigationes et commentarii multis in locis aucti*, curante edenteque Friderico LINDENBRUCH, cuius et notae additae, Antwerpen, Plantin, 1595; *Catalecta VIRGILII et aliorum poetarum latinorum veterum poemata, cum commentariis Iosephi SCALIGERI Iul[i]i Caes[aris] fil[i]i*, Leiden, Maire, 1617.

¹⁶ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint és Petrarca = Uő, Balassi-tanulmányok*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1972, 262–263. Eckhardt az ottava első strófáját is megadja, de azt párhuzamok szűkében elhagytam. Eckhardt tanulmányának e pontjára Vadai István hívta fel a figyelmemet a tanulmány szegedi előadása után.

forrásból is ismerte, akkor is érdemes erre a szövegre mint Balassi és Rimay közös munkálkodásának bizonyítékára gondolnunk.

Mindezek birtokában nézzük meg alaposabban a verset: honnan, mit vesz át, illetve mit tesz hozzá a hagyományhoz Rimay?

A vers szerkezetét a „kegyes” távolléte és a jelenléte közötti különbség határozza meg: amikor ő jelen van, akkor a természet szépsége megkétszereződik, a poéta kedve, öröme teljes lesz, míg a távolléte miatt kedvetlenség, bánat uralkodik el mind a természetben, mind a poétában. Rimay Vergiliusszal egyezően választja meg a vers helyszínét, ha jól értjük a játékot, amelyet a vers helyszínválogatásában látunk. A kegyes „réten, völgyen, hegyen” jár, a poéta helye „erdő, hegy, völgy” – közvetve mintha arról szerez-nénk tudomást, hogy a kedves a réten, a szerelmes költő a bujdosó hagyományos helye-in, a hegyekben, az erdőkben jár. Ez is a latin *Dirae–Lydia*-vers helyzetéhez áll közel: ott a poéta megválnak a mezőtől, hogy az erdők rejtekébe meneküljön.

Az első versszak lehatárolja a vers idejét: hajnalról van szó, akárcsak Balassi azon strófájában, amely a Célia-ciklusból a sajátkezü versgyűjteménybe is bekerült:

Hajnalban szépülnek fák, virágok, füvek, harmaton nap hogy / ha nap felkél,
Cseng szép madárszózat, vígan sétál sok vad, reggel hogy elmúlt éjféli.
Újul zöld bokor is, ...¹⁷

Rimaynál akárha ennek parafrázisát olvasnánk a nyitó strófában. Van azonban egy jelentős különbség. Balassi strófájában a szemlélő és a szemlélt természet közötti ellentét jelenik meg a strófa végén: „de nekem akkor is gondom csak merő veszél / dolgom csak gond, bú, veszél.”¹⁸ Rimaynál az azonosulás jelenik meg, ám csak feltételes módon, mindjárt a vers elején. Az eljárás szónoklattanilag a *concessio* alakzatához sorolható: előrebocsátva megenged egy ellenérvet, s ezzel utat ad a beszélő számára ahhoz, hogy a fontosabb érveléssel az előbbi megcáfolja, gyengítse, összességében a fontosabb érv szem-szögéből értelmezze: megengedem, úgy általában örömet szerez a természet hajnali megújulása, ám ennél jóval fontosabb az, ami miatt nem örvendezem.

Ez az alakzat jelenik meg a következő strófa elején is: igaz, hogy csak egy ok miatt vagyok szomorú, de az az ok nagy, ami miatt „ritkán mosolyog szám szívem öremével”. Érdemes észrevenni ebben a cizellált megfogalmazásban a kétértelműséget. Olvashatjuk így: a szív öröme ritka, ezért a száj is ritkán mosolyog – de így is: a száj egyébiránt mosolyog, de ez a mosoly csak ritkán fakad a szív örömeiből. Udvari ember versét olvassuk, aki tud mosolyt színlelni?

A feltételes mód folytatódik annak – érdemes figyelnünk arra, megint csak közvetett – leírásában, hogy miként lenne jó, ha a kedves jelen volna.¹⁹ Az öröm forrása mind a

¹⁷ BALASSI Bálint *Ősszes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951–1955 (a továbbiakban: BÖM), I, 79. sz., 125; vö. II, 125. A két szövegváltozat különbségét itt és a továbbiakban / jellel jelöljük.

¹⁸ Uo.

¹⁹ A strófában található kép–szép–ép *annominatio*val kapcsolatban lásd IMRE Mihály, *Egy rimtoposz históriája: nép–szép–kép–ép...tép*, ItK, 88(1984), 399–426; Uő, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae*

poéta, mind a természet számára a kegyes jelenléte. A következő strófa kapcsolható a leginkább a *Dirae* szövegéhez. Van azonban egy jelentős eltérés, egy olyan frázis, amely ma metaforának számít, Rimay korában azonban a közismert tárgyi tudás része volt: „szeme fényét veti”. A látás olyan elméletéről van szó, amelyet Rimay ugyanúgy ismert, mint ma az érettségiző a retina részeit: az extramissziós, vagyis a kibocsátáson alapuló látáselméletéről, annak egyik típusáról, amely szerint a szemén keresztül történő anyag, energia kibocsátásának köszönhető a külvilág megismerése – Platónnál befolyásolása is. A *Timaiosz* XVI. fejezetében (45b–47d) leírt, a platonikus hagyományban tovább részleteződő látáselmélet szerint a nappali fény és a szemből kiáradó fény egyazon szelíd, nem égető tűzből van: a szemből az elme indíttatására kiáradó intenzív fény sugarának hatására a környezet tárgyai ugyanilyen fényt sugároznak ki, s a látható világ az így keletkezett testekben mutatkozik meg. Az átlelkesített természet mint makrokozmosz, nagy világ és a testet mozgóató lélek alkotta ember mint kis világ, mikrokozmosz együttérzésének, szimpátiájának köszönhető ez a kapcsolat. A szépségének képét kibocsátó, megmutató kedves szépsége megkettőződik ebben a szimpátiában, tekintetének sugara pedig átlelkesíti a természetet.²⁰

Az átlelkesülést leíró harmadik sor halmozása – „vidít ébreszt éleszt indít” – egyben folyamat leírása az *ordo naturalis*, a természetes rend megfordításával: éppen fordított a sorrendje annak, ahogy a szép kisasszony „érzékenységet” ad a füveknek: a megjelenés mindent indít (általánosságban megmozgat), éleszt (megelevenít, élő mozgásba hoz), ébreszt (az elevenség intenzívebb állapotába hoz), vidít (érzelmet vált ki). *Ordo artificiosus*ról, mesterséges rendről lehet itt szó, amelynek célja a szépség keltette vidámság kiemelése. És hogy mennyire a szépségé, azt a sort záró „szépségének termeti” kifejezés erősíti: *hypallagé* ez, a szintaktikai rend megfordítása; köznapi szórendben a termet (külső megjelenés, *forma* vagy testarány, latin *statura*) szépségéről lenne szó.²¹

Nézzük a következő strófát. Eckhardt tanulmánya óta jól ismert a párját kereső özvegy gerlice antikvitásra visszanyúló témája.²² Itt, Rimay esetében a különös az, hogy nem a számos esetben megjelenő *turtur viduatus/viduata*, az özvegy gerlice, hanem általánosabban az özvegy madár példája jelenik meg. Lehet, hogy azért, mert a vers a teljes természetet általános fogalmakkal írja le – erdő, hegy, völgy, bokor, kútvíz, virág,

toposz a XVI–XVII. század irodalmában, Debrecen, Kossuth, 1995, az *Örülhetne szívem...* e helyével kapcsolatban 313, 478. jegyzet.

²⁰ A látáselméletekről lásd Nicholas J. WADE, *A Natural History of Vision*, Cambridge MA, MIT Press, 2000, 11–12; UÓ, Michael SWANSTON, *Visual Perception: An Introduction*, New York, Routledge, 1991, 37; William R. HENDEE, Peter Neil Temple WELLS, *The Perception of Visual Information*, New York, Springer, 1997², 33–34.

²¹ A *hypallagé* ötletéért Pap Balázsnak tartozom köszönettel. A *forma* és a *statura* fogalmáról lásd JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 27), 195.

²² Az özvegy gerlice toposzáról általában ECKHARDT Sándor, *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben*, EPhK, 53(1929), 93–98; újraközölve: UÓ, *Balassi-tanulmányok, i. m.*, 301–307. Az általánosítás lehetőségére Hoffmann Gizella hívta fel figyelmemet e tanulmány szegedi előadása során.

madár –, minden lény ekképpen jobban képviseli a teljes természetet, mintha egyedi neveket olvasnánk.

Ezen a ponton érdemes felhívni a figyelmet a száraz fát kereső özvegy gerlice talán Rimayhoz, legalábbis Balassihoz legközelebbi példáját. Ez a híres *Poetae tres elegantissimi* című kötet, ezen belül Johannes Secundus *Orpheus* című eklogája. Itt az Ovidiustól ismert mítosz két szereplője, Progne és Philomela társaságában jelenik meg az özvegy galamb mint példa Orpheus keservére:

Sic tenerum in silvis moeret Philomela nepotem,
Sic soror in tectis natum deplorat hirundo,
Sic gemit arenti viduatus in arbore turtur.²³

Az 5. versszak a vers retorikai felépítésében a hasonló példákkal történő érvelés konklúziója. Fontos felhívni a figyelmet a különbségekre. Visszatérnek a korábbi *hypallagé* szavai: a szépség és az emberi termet, s az azok árasztotta hatalom. A párhuzam azonban nem folytatódik, a zárás nem valami ilyesféle: ezután az én szívem is holtomig „bút visel s vonyog”. Ehelyett áll az utolsó sor, az *inversio*, a szórendfelforgatás alakjában – egyenes szórendbe fordítva: nem csoda, hogy elmém kiáltatván gyakran hívatat velem téged neveden. Az első sorban kiemelt szív után itt jelenik meg először az értelmes lélekrész, az elme.

Az elme és a szív, az értelmes és az indulatos lélekrész kettéválasztása Balassinál is megjelenik. „Lám, mind szívet, elmét, Isten nem rosszt adott”, olvassuk a 64. vers 6. strófájában. A 40. sz. vers 12. strófájában írt és a sajátkezü versfüzér második darabjaként újra felhasznált strófa pedig a szerelem, a szív és az elme kapcsolatáról is informatív:

Forr gerjed/gerjedt elmémre, mint hangyafészekre, sok új vers, mint sok hangya,
Arra, mert szüvemben gerjede szüntelen szerelmed tüzes langja,
Szózatod búm verő vigasságtételnek zengő s gyönyörű / gyönyörű édes hangja.²⁴

Az érzéki tapasztalatok keltette indulatok emelkedett megfogalmazása az elme munkája – ebben tér el az ember az élőlényektől. A poéta elméje pedig különleges: éles és gazdag, amint azt már idézett Balassi-elogiumában Rimay kiemeli.

Ebből a helyzetből indít a záró versszak első két sora. Érdekes, hogy a „kegyes” esetében az elme képességei nem kapnak hangsúlyt: „szíve szerint hiszem, hogy ő is hí engem”, s az is figyelemre méltó, hogy kiáltás helyett a „titkos szava hangjával” teheti ezt. A poéta bujdosik, a „kegyes” el van tőle tiltva? Ezt a magyarázatot erősíti meg az utolsó sor is. Imádsággal zárul a vers, akárcsak a Balassi-kódex szerelmes versei közül az azt megelőző Lydia-vers utolsó előtti versszaka: mondhatni, az érzéki benyomások

²³ Johannes SECUNDUS, *Orpheus = Poetae tres elegantissimi*, Parisiis, Duvall, 1582, 150a. A kötetről ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái*, ItK, 1913, 417, 1. jegyzet; Uő, *Balassi Bálint*, Bp., Franklin, é. n. [1941], 127–134.

²⁴ BÖM, I, 48. sz., 92; II, 125.

által befolyásolt szív indulatait az elme a maga javára fordítja. Ennek az aszcenzióknak a tetőpontja a vers végi sor, az isteni segítséggel történő látás kérése. Mi több, olyasmi, amiről idáig nem esett szó, az isteni ajándékként kapott, bátran adott csókkal történő orvoslás, a Balassi *Szép magyar comoedia*-előszavában megfogalmazott tisztességes, még házasságtól nem kötelezett személyek közötti, házasságra irányuló szerelem.

Vajon mennyiben tartozik össze ez a vers a szomszédságában találhatóakkal? Ami a következő verset illeti, egészen bizonyosan nem vagy másként kapcsolódik, mint az előzőkhöz: ott határozottan egy új, váratlan találkozásból eredő szerelemről van szó, míg az ezt megelőző versek esetében a poéta által már az ígélet előtt is ismert Lydia jelenik meg, akit Venus istenasszony megígér, akivel kapcsolatban és akihez a poéta szól. E szempontból az első három vers, úgy gondolom, összetartozik. Hogy a többivel mennyire, az egyelőre kérdés. Annyi valószínű, hogy csakúgy, mint a Balassi-kódex utolsó szerelmes verse, a *Szép egynéhány szerelmes versek* esetében, az irodalmi hagyományból kiválasztott alak karaktere alapján ismerjük meg a Rimay-versek nőfigurája. Bene Sándor dolgozata alapján még világosabb, hogy az ottani Ilona az orvosságot nyújtó ókori Heléna újjáéledése. Az itteni „kegyes” a távoli Lydia figurájából indul ki, bárki lett legyen is az, akiről egyébként ezek a versek szóltak.²⁵

Talán az is a körmönfont megoldásokban gazdag Rimay-költészet része, hogy a poéta éppen abban a versben nem nevezi meg Lydiát, amely az ókori Lydiához kapcsolódó antik hagyományt a leginkább követi. Ráadásul olyan versben, amelyben még nevén is szólítja őt, kiáltván egy olyan néven, amelyet a versből nem tudhatunk meg. Vajon azért, hogy bárki bárkire alkalmazhassa? De talán azért vagy azért is marad el a név, hogy rejtély elé állítsa az olvasót. Jusson eszünkbe, az első szerelmes Rimay-vers éppen így kezdődik: „Szólítván nevemen Venus asszony engem...” – és itt sem ismerjük meg a megszólított nevét. Miért, nem tudni. A harmadik vers esetében viszont legalább egy támpontunk van. A kompiláció, az utánzás gyakori eljárása az, hogy éppen az a szöveg nem kap említést, amely a legfőbb forrás. Lehet, hogy itt is azért tűnik el a név, hogy a Lydiáról szóló hajdani versről elterelje a figyelmet. A kiáltott nevet egy hajdani vers visszhangjából ismerhetjük meg.

²⁵ Itt szeretném megköszönni Bene Sándor barátomnak az elmúlt hónapok intenzív, kölcsönösen hasznos beszélgetéseit, s hogy kéziratban elküldte *Szép egynéhány szerelmes versek* című, e folyóiratban akkor megjelenésre váró tanulmányát.